

ביקורות ספרים

אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים). חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי. ירושלים ושדה בוקר: יד יצחק בן צבי ומכון בן גוריון לחקר ישראל. 2005. 898 עמודים (22 עמודי תקצירים באנגלית)

יובל יונאי*

שני הכרכים הלא קטנים של חברה וכלכלה בישראל טומנים בחובם אכזבה קטנה וסיפוק רב. אכזבה משום שאינם מספקים את מה שהם מבטיחים; סיפוק רב מכיוון שהם מספקים מה שאינם מבטיחים. כשהציעו לי לכתוב על חברה וכלכלה בישראל, קיוויתי ששני הכרכים עבי הכרס יסגרו את הפער הגדול שבין הכלכלנות (economics) לסוציולוגיה. בפועל, הכרכים מכילים בעיקר מאמרים בסוציולוגיה ובהיסטוריה חברתית ללא קשר לכלכלה, ואילו המאמרים היחידים שעוסקים בכלכלה נכתבו מתוך הפרספקטיבה המוכרת שמתעלמת מהניתוח החברתי.

על פי העורכים, המניע לפרויקט הוא הצורך לעדכן את השיח הציבורי, שעדיין משתמש בכלים של הסדר החברתי הישן כדי לדון בשינויים שעברה החברה הישראלית בעשורים האחרונים (עמ' 1). אך ניסיונם להגדיר סדר ישן וסדר חדש מחלק את המציאות, שהייתה תמיד דינמית ומשתנה, לשתי תקופות דיכוטומיות של לפני ואחרי, ואין כל הסבר של מה חדש בעצם בסדר החדש ואילו כלים חדשים מוצעים כאן כדי להבין אותו. העורכים מתכוונים מן הסתם לניאוליברליזציה של המדיניות הכלכלית, אבל לא ברור לפי מה נקבעה נקודת הזמן של תחילת המהפך וכיצד הם מגדירים אותו. תחת התירוץ שחשוב לעיין בשינויים שקרו ולדון מחדש במבנה הישן כללי העורכים מאמרים במגוון נושאים, אך אלה אינם מתלכדים לכדי דיון אחד. גם כלי המחקר וגם הפרספקטיבות התיאורטיות הם בהחלט מיינסטרימיים, ואין בהם חידוש, אבל המאמרים כשלעצמם מעניינים וראויים לקריאת מומחים בחקר החברה הישראלית, עמיתים מתחומים אחרים ותלמידים.

בשני הכרכים יחד יש 27 מאמרים, ואי אפשר לעשות צדק עם כולם. אסתפק אפוא בהצבעה על כמה נושאים שעולים במאמרים אחדים, ואזנח לגמרי כמה מאמרים טובים שנותרו בודדים בתחומי העניין שלהם.

כמחצית מהמאמרים, 13 מתוך 27, עוסקים בעבר של החברה הישראלית, ורובם מתמקדים בעשור הראשון שלאחר הקמת מדינת ישראל. שנות היישוב שטרם המדינה נחשבות התקופה הפורמטיבית שבה הונחו היסודות של החברה הישראלית, אבל אין ספק שהקמת המדינה הייתה צומת דרכים חשוב שבו נפלה הכרעה בדבר כיוון ההתפתחות מהיישוב אל המדינה. אחת משאלות המפתח שדרשה הכרעה בתקופה זו הייתה אופיו של המשטר הכלכלי-חברתי שיונהג במדינה עם עצמאותה. את המדינה הנהיגה בשנים אלה תנועת העבודה, והיה אפשר לצפות שעם המעבר מהארגון הוולונטריסטי של היישוב למסגרת המדינתית תגשים

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

התנועה את חזון החברה הסוציאליסטית. בפועל ידוע ש"המומנט הסוציאליסטי" הוחמץ, וישראל התבססה כמדינת רווחה קפיטליסטית. איך אפשר להסביר תוצאה זו? האם זו הייתה הכרעה אידיאולוגית של מנהיגי המדינה, או שמא המנהיגים היו חסרי כוח ליישם את החזון הסוציאליסטי שלהם? האם אידיאולוגיה שיחקה תפקיד כלשהו בהתפתחות החברה בפועל, או שההתפתחויות נבעו מאינטרסים חומריים ומיחסי כוח בין קבוצות? שני הכרכים של חברה וכלכלה בישראל אינם מתמודדים ישירות עם שאלות אלה, אבל מספקים כמה רמזים לתשובות.

ראשית, לעניין חשיבותה של האידיאולוגיה. קל לטעון שהיא לא שיחקה תפקיד של ממש, ועובדה היא שהמדינה לא יישמה את העקרונות המוצהרים של מפלגות הפועלים למרות כוחן. אבל כמה נקודות שעולות ממאמרים שונים מלמדות שהתשובה מורכבת יותר. שפרה שוורץ ונדב דוידוביץ למשל מתארים את הניסיון הכושל לחקוק חוק ביטוח ממלכתי. גם אבטלה לא נכללה בחוק הביטוח הלאומי שעבר בשנת 1953, כפי שמראה ג'וני גל במאמרו על מטוטלת המדיניות ביחס למובטלים. שני סיפורי הכישלון האלה יכולים להתפרש כנסיגה מהמחויבות לתפיסת עולם סוציאליסטית, אבל מבחינה תיאורטית אולי חשובה יותר העובדה שבשני המקרים מדובר ב"כמעט הצלחה". שני המאמרים ממחישים את הקונצנזוס סביב מחויבות המדינה לרווחת אזרחיה, קונצנזוס מנוגד למקובל ברוב המדינות האחרות, מתועשות ומתפתחות, שבהן חקיקה סוציאלית הייתה מלווה במאבק מעמדי ארוך וקשה. בישראל הצעירה כינונם של מוסדות מדינת הרווחה המודרנית היה מוסכם כמעט על כל השחקנים הפוליטיים, והוויכוח היה על טיבם ועל השליטה בהם.

שנית, בין השורות של שני המאמרים הנ"ל חבוי סיפור על מערך מומחים שעמד לרשות האליטה הפוליטית ואפשר לה לרקוח ולהרכיב מנגנוני שליטה עוד לפני שהייתה מדינה. במדינות מתפתחות רבות היעדר מעמד משרת משכיל, פרופסיונלי ועצמאי מכשיל רפורמות שמטרתן לשפר את יכולת המדינה למשול, וכן פוגע בתיעוש של מדינות העולם השלישי. היישוב היהודי בארץ ישראל, ואחר כך במדינת ישראל, היה עתיר אנשים בעלי כישורים מתאימים, וקשה להפריז בחשיבות של הון אנושי זה ביצירת הכוח המדינתי שאפשר לישראל למצות את משאביה ולקדם פרויקטים לאומיים אדירים תוך כדי הרחבת גבולות וריסון התקפות מבחוצץ.

שלישית, המאמר של שוורץ ודוידוביץ חושף שאחד הגורמים שהכשילו את הלאמת שירותי הבריאות היה הצלחתה של הרפואה הציבורית הטרומית מדינתית, קרי קופות החולים, ובעיקר ההסתדרותית. בשל קיומם של מוסדות אלו, שהיו פרטיים מבחינה חוקית אבל ציבוריים באופיים, הצורך בהלאמה לא היה כה דחוף, ובשל עוצמתם הפוליטית של מוסדות אלה, היה קשה יותר לארגן קואליציות שיילחמו בהם לטובת שירות ממלכתי.

די הרבה מאמרים בקובץ עוסקים במישרין או בעקיפין ביחס להגירה הגדולה מארצות האסלאם ובהשלכותיה על המבנה האתני ועל סדר הסטטוס שנוצר בישראל. היחס הגזעני למהגרים המזרחיים נתפס כעובדה ידועה, ומעניין שהמחברים כבר אינם מתרגשים מחשיפת היחס הגזעני, אף שלא תמיד הם משתמשים בשם המפורש. בצד ההשפעה של היחס הפטרונלי המתנשא כלפי המהגרים המזרחיים, מדיניות הקליטה עוצבה גם על ידי האידיאולוגיה של הממסד וההנהגה. אחת האירוניות של ההיסטוריה היא שאותה אידיאולוגיה סוציאליסטית שנתקלה בקשיי יישום בעת החקיקה הסוציאלית הופעלה דווקא על המהגרים שלא יכלו

להתנגד לה. שר החינוך זלמן ארן למשל בחר בחינוך המקצועי כפתרון רצוי לתלמידים החלשים, בין היתר בזכות הדימוי החיובי של עבודת כפיים באידאולוגיה הציונית (המאמר של צבי צמרת). גם שליחת המהגרים לפריפריה נתפסה בעיני המנהיגים כזכות. מציאת יהודים כפריים בדרום מרוקו, מספר לנו אבי פיקאר, "הסעירה את דמיונם של שליחי עלייה", שראו בהם מזור לאובדן הרוח החלוצית של היישוב הוותיק (עמ' 594). פיקאר עומד על האופן שבו אינטרסים מדינתיים ותפיסות עולם שעוצבו בתקופת היישוב חברו כדי להפוך את העולים של שנות החמישים לחלוצים בעל כורחם שיגשימו את השאיפות הציוניות הישנות, שהוותיקים כבר לא רצו להגשים, ויישבו את הפריפריה כדי לחזק את בעלות המדינה עליה.

גם המחקר של אורית רוזין על פעילותן של מתנדבות שהתגייסו לטפל במהגרים מראה את השפעת התפיסות שלהן באשר להיגיינה, תזונה, התנהגות וכו' על האופן שבו התייחסו למהגרים. רוזין שופטת ומזכה את המתנדבות בטענה שפעלו במסגרת הידע שהיה מקובל בזמנן, ומאמציהן היו קריטיים להבטחת שלומם של העולים. לדעתה, הן בחרו באפשרות המוסרית יותר שעמדה בפניהן; האלטרנטיבה הייתה אדישות.

רוזין כותבת גם על תפקיד התפיסות המדעיות בעיצוב היחס למזרחים ומזכירה שהמתנדבות נשענו על עצות של מומחים לתזונה, היגיינה וכדומה. דוגמה זו מלמדת על חשיבותם של מומחים בעלי ידע פרופסיונלי ודיסציפלינרי בעיצוב הסדר החברתי החדש, וכמה מאמרים נוספים עומדים על כך. ההחלטה ליצור מסלולי תיכון נפרדים - מקצועי ועיוני - למשל, נפלה לאחר ששר החינוך זלמן ארן "נועץ במומחים זרים 'אובייקטיביים' ושאל לדעת מיטב המומחים האקדמיים בישראל" (צמרת, עמ' 325). במקרים המתוארים על ידי רוזין וצמרת, המומחיות והידע היו כלים של האליטה ה"מתברגנת" לשלוט במהגרים ה"פרימיטיביים". זה תפקיד אחר מזה של המומחים בכלכלה, במשפטים ובסוציולוגיה בסוף תקופת המנדט ובשנים הראשונות של המדינה, שקידמו חקיקה סוציאלית, כפי שעולה ממאמריהם של שורץ ווידוביץ ושל גל. אפשר להגיד שהללו רצו לעצב את החברה, בעוד שחבריהם מתקופות מאוחרות יותר רצו לעצב את האחרים כדי להתאימם לחברה הקיימת.

מה תפקידם של המנהיגים בעיצוב המשטר הכלכלי-חברתי? שני מאמרים בקובץ, אלה של ניר קידר ושל פולה קבלו, דנים במשנתו הכלכלית-חברתית של בן גוריון אך אינם עונים על השאלה. קידר טוען על סמך ניתוח כתביו ועמדותיו של בן גוריון שהוא העדיף תפיסה שמדגישה את הסולידריות והאחוה על פני עקרונות יבשים ומכניים של שוויון פורמלי או כלכלי. בן גוריון היה מודאג מהפערים הכלכליים ומהיחס המפלה כלפי מהגרים מארצות האסלאם, ולפיכך נאבק מול שרי המשפטים ושופטי בית המשפט העליון כדי למנות שופט עליון ממוצא מזרחי ונוף בקיבוצים על ההסתגרות שלהם בקהילות האוטופיסטיות שלהם במקום להציע תעסוקה למהגרים. גם פולה קבלו מנתחת את ההצהרות של בן גוריון ומתמקדת באופן שבו הגדיר את החלוציות בשנות המדינה הראשונות. לטענתה, בן גוריון הבין שיש לשנות את הגדרת המושג חלוציות כדי להתאימו לצורכי המדינה החדשה. כמו קידר, גם קבלו רואה את רוח השיתופיות כמטרה החברתית העליונה של בן גוריון.

קידר, ויותר ממנו קבלו, רומזים שרעיונותיו של בן גוריון יכלו למנוע את הבעיות החברתיות שהתרחבו והתפוצצו מאוחר יותר. הזדהותם עם רעיונותיו היפים של המנהיג מובילים אותם לראות בחזונו את ההזדמנות שהוחמצה ולהאשים אחרים בהתעקשות על

רעיונות ישנים שלא התאימו למציאות החדשה. ההסתמכות על הצהרות בלבד אינה מאפשרת לקידר ולקבלו לעמוד על הכוחות הכלכליים-חברתיים שהכתיבו את תוצאת המאבק בין המנהיג למפלגה שלו עצמו. שניהם אינם שואלים מדוע הצליח בן גוריון לאכוף ביעילות רבה סדר יום ביטחוני ומדיני אך נכשל במימוש רעיונותיו החברתיים. שמא השיתופיות הייתה חשובה פחות גם בעיניו? האם המבנה הריבוני שהתגבש מנע זאת?

מאמרים אחרים מאירים מרכיבים של המעמד הבינוני שהתגבש בשנים שלאחר העצמאות וההגירה ההמונית וחסם אפשרויות של שינוי מעשי. אבנר מולכו מקדיש את מאמרו למעמד הניהולי שצמח בבירוקרטיה הממשלתית וההסתדרותית ומאיר את התהליכים המיקרו-חברתיים של השינוי המבני-תרבותי. הוא חושף את הדיונים ואת המאמצים לפתח מעמד ניהולי בישראל בסיוע ובמעורבות פעילה מאוד של גופים ממשלתיים אמריקאיים. הישראלים ביקשו להגיע לפרודוקטיביות במסגרת המבנה הקיים, ואילו המומחים האקדמאים מאמריקה טפטפו אידיאולוגיה של יוזמה חופשית. למרות חיכוכים על רקע זה, הפרקטיקה של ביקורי מומחים מחו"ל ושל השתלמויות של מנהלים ומומחי ניהול ישראלים במרכזי הידע האמריקאי תרמו ליצירת פרספקטיבה חדשה, וזו חדרה אט אט לדרג שניהל את החברה הישראלית.

אורי כהן כותב על הרקע החברתי שאפשר את התגבשות האליטה החברתית החדשה. הוא עומד על תפקידה של האוניברסיטה העברית, שחיברה ציבורים שונים מהיישוב הוותיק. הוא מראה שהונהגה מדיניות ברורה להקל את הכניסה ללימודים גבוהים על בוגרי היישוב הוותיק (שכר לימוד מסובסד וסף קבלה נמוך מהרגיל), אבל כשזולמן ארן העלה בישיבה הראשונה של המועצה להשכלה גבוהה את הרעיון להקים מכינות למהגרים המזרחים, הוא נדחה בתוקף על ידי חברי המועצה שבאו מהאליטה האקדמית. האוניברסיטה, מספר כהן, הפכה למקום שבו בני היישוב הוותיק התחככו זה בזה, ופלמ"חניקים, חרותניקים, דתיים לאומיים וקיבוצניקים הרכיבו מעמד בינוני ששמר בקנאות על הפריבילגיות שלו תוך כדי ויכוחים אידיאולוגיים-פנים-שבטיים שלא אתגרו את הסדר המעמדי שבו המהגרים "מהשבת האחר" נשארו בתחתית.

ביטוי להשקפותיו של מעמד זה מצוי באחד המאמרים החדשניים והמקוריים ביותר בקובץ, זה של גדי נבו, על התפיסה הכלכלית-חברתית המסתתרת מאחורי ההומורסקות של אפרים קישון. זאת אף שנבו לוקח ברצינות קצת מוגזמת יצירות הומוריסטיות ונוטה לראות בקישון נאשם ולא עד שהשכיל לקלוט ולתרגם ליצירה ספרותית וקולנועית את התודעה הבורגנית שהתעצבה בישראל בשנות החמישים והשישים. על כל פנים, הניתוח של נבו מצליח להמיר את התובנות הקישוניות לתובנות היסטוריות ועוזר להבין את מקורותיו האידיאולוגיים של הלך הרוח של האליטה הישראלית, שבצעה את הרפורמות הכלכליות הניאו-ליברליות של שנות השמונים והתשעים ותמכה בהן.

זירה אחרת שבה נוצר מעמד בינוני כפרי-חקלאי היא הקיבוץ, ומאמר חדשני אחר, הפעם של אסתר מאיר-גליצנשטיין, מעיד על האופן שבו שועתק המבנה האתנו-ריבוני בתוכו. היא נעזרת ביומנים ובמכתבים של צעירה ציונית מעיראק שהייתה חברה בגרעין של בני נוער עיראקים בקיבוץ טרם הקמת המדינה, ולומדת מתוכם על טבעו של המפגש בין צעירים מזרחים (מונח שעוד לא היה קיים אז) שאימצו קודים מערביים מודרניים עם החברה היהודית האשכנזית. היא מראה שאף על פי ששתי הקבוצות אימצו עמדה דומה

כלפי המודרניות, הוותיקים ניצלו את כוחם כדי להקנות ערך סימבולי שרירותי לאלמנטים בתרבות שלהם. המאמר מספק דוגמה טובה למרחב השלישי שנפתח במפגש של המערב (המזרח אירופי) עם המזרח ולמאבק של מיעוט מוכפף שנאלץ לתמרן בין העבר והמסורת שלו ובין בעלי הכוח הפוליטי-כלכלי-סימבולי.

שלושה מאמרים מציעים מסגרת כללית לשינויים שהחברה הישראלית עברה בעשורים האחרונים. שמואל נח איזנשטדט טוען במאמר הפותח שהחברה הישראלית עברה שינוי מקצה לקצה כתוצאה מה"מיצוי... וההתפוררות של הדפוס האידיאולוגי והמוסדי של תנועת העבודה הציונית" (עמ' 24). הוא טוען ששינוי זה משקף בין היתר את הצלחת הפרוגרמה של תנועת העבודה ואת מיסוד הישגיה. הוא רומז שהאליטות שהנהיגו את היישוב ואת המדינה מתבצרות ומגנות על מעמדן, ואילו קבוצות אחרות – בעלי עסקים, מזרחים, ערבים, דתיים ומהגרים דוברי רוסית – נאבקות כדי "להיכלל בתוך... הזרם המרכזי של החיים בישראל" (עמ' 25). הניתוח של איזנשטדט הוא בעיקר ברמה הרעיונית, כאילו המאבק החברתי הוא בין רעיונות ואידיאולוגיות. בניגוד לתפיסות של כלכלה פוליטית, בעלי עסקים הם בעיני איזנשטדט רק עוד מגזר, ושינויי מדיניות כלכלית נובעים מתוצאות המאבק הרעיוני במישור הפוליטי, ולא ממאבק מעמדי. בשל תוצאות המאבק הרעיוני "התגבשה תבנית חדשה של כלכלה פוליטית... [ש]מצאה את ביטוייה בנסיונות גדולות לליברליזציה, להפרטה, לביטול פיקוח ולהגברת האוריינטציה על השוק בכיוון קפיטליסטי מובהק" (עמ' 21). ניתוח אידיאליסטי זה אינו מאפשר לאיזנשטדט לראות את הרציפות במערכת הריבודית ואת העובדה שלמרות כל התמורות, נותרו הגבולות המעמדיים וחלוקת המשאבים בין קבוצות אתניות יציבים כשהיו. הדבר שמדאיג את איזנשטדט הוא רק יכולתה של המערכת הפוליטית להכיל את שלל הזרמים של החברה הישראלית. בימי ההגמוניה של תנועת העבודה ידעה המערכת לשלב את כל הזרמים, ועתה היא מפוררת, והשאלה מה יבוא במקומה עדיין פתוחה.

בעוד איזנשטדט מייחל לכינונה של מערכת קונסוציונלית חדשה שתאפשר לכידות סביב מוסדות השלטון המרכזיים וסביב סמלים קולקטיביים משותפים, אורי רם חוגג יום הולדת 10 לפוסט-ציונות ומגן עליו כזרם תיאורטי ואידיאולוגי גם יחד. במאמר זה, כמו איזנשטדט – ובניגוד לעבודותיו הקודמות – הוא רואה את החברה הישראלית כזירת מאבק על אידיאות ומונה ארבעה זרמים מלבד הפוסט-ציונות: הימין הניאוציוני, המרכז הלאומי-ליברלי, השמאל הציוני והשמאל הרדיקלי. לרם יש הערות ביקורתיות על הזרמים, והמאמר כולל רבים מהוויכוחים העכשוויים בחברה הישראלית, אבל השורה התחתונה שלו היא אולי החשובה ביותר: רם טוען שאין מזזר לסתירה שבין מדינה דמוקרטית למדינה יהודית, ולכן הסיכוי היחיד לאיתנותה של החברה הישראלית נעוץ בניצחון המרכיב הדמוקרטי על היהודי. מעניין לחשוב אם אפשרות זו תואמת את ההשקפה של איזנשטדט: האם נטישה של הגדרת המדינה כיהודית יכולה לספק את המסגרת האינטגרטיבית שאיזנשטדט מייחל לה? מחד גיסא, זו אפשרות דמיונית, שכן רם עצמו עומד על ההתבצרות של הימין והמרכז סביב יהדותה של המדינה, אבל מאידך גיסא, יש אמת באיום המרמוז של רם שאין בסיס אחר לכינונה של חברה סולידרית בישראל. ואוסף במפורש: פלסטינים לא יסכימו להיות אזרחים מסוג ב' במדינה שמוגדרת כיהודית, ואילו (ניאור-)ציונים לסוגיהם יכולים לחיות במדינה כל אורחיה שבה הם רוב ניכר, ולכן פונקציונליות נוסח איזנשטדט חייב להביא למסקנה שהפתרון הפוסט-ציוני הוא הרצוי.

לרם יש ריב גם עם השמאל הציוני. שמאל זה מזהה את הפוסט-ציונות עם ניאואליברליזם והופך את "מדינת הרווחה [ל]בת-ערובה של האידיאולוגיה הציונית" (עמ' 831). המאמר השלישי המציע מסגרת היסטוריוגרפית למתרחש כעת בחברה הישראלית מדגים עמדה זו. זהו מאמרו המבולבל והמרגיז של אבנר כהן, שמאשים את השמאל הישראלי בהתמקדות במאבק לסיום הכיבוש ובהזנחת המאבק לשוויון ולסולידריות בתוך הקו הירוק וטוען בחוצפה "כי עצמת ההתנגדות לכיבוש תלויה בעיקר במחיר שאותו כיבוש גובה מהמעמד הבינוני". "מתברר שמניעה של ההתנגדות", הוא ממשיך, "אינם בהכרח נאצלים, והם מתגלים כתועלתנים יותר ממוסריים". כהוכחה לטענה זו הוא מביא את "רמת העניין הנמוכה (יחסית) שמגלים בדרך-כלל החוגים הליברליים-יוניים בנוגע למדיניות האפליה והקיפוח כלפי אזרחיה הערבים-פלסטינים" (עמ' 868). אני לא יודע על איזו פלנטה כהן חי. אולי האשמה מגוחכת זו נובעת מכך שהוא מקבל את ההגדרות השבטיות שעל פיהן כל מי שמצביע עבודה ומר"צ הוא שמאל. אין הוא אלא מבלבל בין אג'נדות שונות לחלוטין, כשעדי אופיר הופך להיות המנהיג של השמאל שמצוי מאהוד ברק שמאלה.

שלושה מאמרים נוספים בקובץ נכתבו על ידי כלכלנים בעלי עמדה ניאואליברלית מובהקת, שאינה מתחברת ואינה משוחזת עם שאר המאמרים בחברה וכלכלה בישראל. יעקב קופ מתאר בעיקר את המגמות הכלכליות בשנות התשעים, השנים שבהן הושלם המהפך הניאואליברלי. הוא מייחס את ההצלחות לשינויי המדיניות ומוזהיר מפני חזרה למדיניות קודמת. בן-ציון זילברפרב מתמקד בחקיקה הפיסקלית שבאמצעותה אנסה הממשלה את עצמה להסתפק בתקציבים רזים. בין השאר הוא מעלה על נס את חוק ההסדרים; חברי הכנסת נכשלו במילוי תפקידם ופיזרו כסף בלי חשבון, ולכן לא היה מנוס משימוש בכלי זה. הנימוק החזק ביותר בזכות חוק ההסדרים הוא בעיניו "מבחן ההישגים", כלומר "כברת הדרך הארוכה [והמוצלחת] שעשה המשק הישראלי מאז 1985, השנה שהופעל בה חוק ההסדרים לראשונה" (עמ' 78); העיקר שהרכבות יצאו בזמן, נאמר כבר בזמנים אחרים. החקיקה הפיסקלית יצרה אווירה של אמוץ ויציבות, אפשרה את הגדלת חלקו של הסקטור הפרטי ושיפרה את דירוג האשראי של המשק הישראלי. "בעולם המודרני של שנות האלפיים, עם גלובליזציה, פתיחות וניידות הון גבוהה", הוא מסביר, "יש חשיבות רבה לדירוג האשראי של המשק, שכן הוא משפיע על ההשקעות מבחוץ, על תנועות ההון הנכנסות והיוצאות ועל יכולתן של חברות ישראליות ובנקים מקומיים לגייס הון בשווקים הבין-לאומיים" (עמ' 83). יצחק קליין בוטה עוד יותר מזילברפרב במאמר שקובע נחרצות כבר בכותרתו את "עדיפות מדיניות השוק החופשי". הוצאות ציבוריות, הוא טוען, מעוותות את מערכת המחירים ומעכבות צמיחה ורווחה. בכלכלה צומחת חלים שינויים, ופרטים חייבים להתמודד עם שינויים אלו; זה עלול להיראות אכזרי, אבל "ניסיונות של המדינה למנוע תמורות אלו אינן מוסריות", כי ניסיונות כאלה מונעים "מיחידים את ההתמודדות עם [ה]תמורות", וכתוצאה מכך "נעצרת העלייה ברווחת החברה ונוצרות אוכלוסיות הולכות וגדלות של עניים ומחוסרי עבודה" (עמ' 140). בהתאם לתפיסתו קובע קליין ללא כל פקפוק שהמדיניות הקולקטיביסטית ברוב שנות המדינה "הייתה בעוכריהם של כלכלת ישראל ושל אזרחי המדינה... [ו]פגעה מאוד ברווחתם של אזרחי ישראל" (עמ' 118). בהיפוך מרענן של צורת ההסתכלות של איזנשטדט הוא קובע שההזדהות והכוונות של הפוליטיקאים אינן חשובות; מה שחשוב הוא ההתנהגות של הפרטים, ואם המדיניות מעוותת את ההחלטות שלהם, התוצאות עלולות להיות הפוכות

מהכוונה. זו הבחנה חשובה, אבל הבורות ההיסטורית של קליין מונעת ממנו לראות ולהבין את תנאי המשק הישראלי בראשיתו, את המשברים הכלכליים שאיימו למוטט את החברות הקפיטליסטיות, את אילוצי המאבק הצבאי והכיבוש ועוד. עיורון פנגלוסי מאפשר לקליין לקבוע בתמימות מסוכנת ש"מערכות חברתיות שהתפתחו בתהליכים של מאות שנים (או אלפי שנים...) כגון מערכת החליפין הכלכלית המודרנית, הן מערכות מורכבות שהוכיחו את עצמן במשך מאות שנות ניסיון" (עמ' 141).

אי אפשר להתעלם מהעמדה הניאו-ליברלית, ואולי טוב שמאמרים אלו נכללו בקובץ שלפנינו, אבל חבל שלא נעשה מאמץ לגשר על התהום שבין מאמרים אחרים בקובץ, או לפחות ליצור דו שיח ביניהם.

כותרת המאמר של סלביה פוגל-ביזאוי כאילו מכוונת לקליין כשהיא שואלת "אם טוב כל כך אז למה רע כל כך". פוגל-ביזאוי מתמקדת בהשלכות של הניאו-ליברליזם על נשים ועומדת על הזדמנויות שנפתחו בפני נשים בזכות התמורות הכלכליות. עם זאת, לטענתה, הנהגים העיקריים מהזדמנויות אלה היו גברים ונשים חזקות, ואילו נשים מקבוצות מוחלשות סבלו בשוק ונותרו עם הגנה פחותה של מדינת רווחה הולכת ומצטמצמת. שלמה סבירסקי רומז בסוף מאמרו על 1967 כנקודת שבר בביצור ממסד תעשיית-ביטחוני שהביא לחלוקה בלתי שוויונית של משאבים ושל הזדמנויות תוך כדי ביצוע הרפורמות שקליין מתמוגג מהן. יובל אלבשן מדבר על ההדרה וההשתקה של זכויות חברתיות מהמהפכה החוקתית של שנות התשעים. במאמר חשוב הוא טוען ש"תחת הכסות האובייקטיבית לכאורה שלו הפך עולם המשפט לחלק מהמהפכה הניאו-ליברלית שהתגעשה על החברה הישראלית" (עמ' 369). הכישלון (הידוע מראש?) להעביר את "חוק יסוד: זכויות חברתיות" הביא להדרת זכויות אלה ממגילת זכויות האדם הישראלית, וכך מנע מהאוכלוסיות המוחלשות "את האפשרות לקדם את האינטרסים שלהם באמצעות מערכת המשפט" (עמ' 397).

יש עוד כמה וכמה מאמרים שלא הצלחתי לכלול בסקירה זו. לזכות העורכים יש לומר שהם ניסו ליצור קובץ שאינו מקפח איש: יש מאמר אחד על מהגרי עבודה (סמיונוב ולרנטל), מאמר אחד על העלייה הדוברת רוסית (לשם), מאמר אחד על המיעוט הערבי-פלסטיני (ג'מאל) ומאמר פמיניסטי אחד (פוגל-ביזאוי, נוסף על המאמר של רוזין, שאפשר לשייכו ללימודי נשים), אבל למרות המאמץ, רוב המאמרים משקפים פרספקטיבה אשכנזית-יהודית-גברית. בין שלושים הכותבים יש רק ערבי-פלסטיני אחד שקיבל את המשימה לכתוב על ערבים, וכתוצאה מכך הערבים ממשיכים להיות נפקדים-נוכחים במאמרים רבים. זה אולי סימפטומטי למשל שבישראל של 2005 אפשר לדון בקיבוץ כקהילה אוטופיסטית שמגשימה את הסוציאליזם "בתוך הגדר" תוך כדי "הגשמתן של משימות לאומיות" בצבא ובקליטת עלייה, בלי לשים לב שבעצם ההתיישבות על אדמות שטוהרו אתגית יש סתירה איומה לאוטופיה שביקשו להגשים (גולדמן, עמ' 706).

למרות ההסתניגויות, בסך הכל מדובר בקובץ מצוין שמכיל מאמרים טובים, ובכלל זה מקרי בוחן היסטוריים מעניינים, סקירות היסטוריות אינפורמטיביות, סיכומי מצב של ימינו, קריאות היסטוריוגרפיות של החברה הישראלית, וגם כמה דיונים נורמטיביים והצעות למדיניות. המאמרים ברורים וערוכים היטב, והסקירות הכלליות יכולות להיות עזר חשוב הן לחוקרים שרוצים להכיר תחומים משיקים לשלהם והן לתלמידים בכל הרמות.